

De volksverheffers

De volksverheffers

Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914

CHRISTIANNE SMIT

Hilversum
Verloren
2015

Afbeeldingen op het omslag: activiteiten van Ons Huis (zie p. 245, 262 en 372).

ISBN 978-90-8704-546-3

© 2015 Christianne Smit & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 'Het is lang niet bekend genoeg, dat zoveel mensen slechter wonen dan beesten'. Formulering van zorg en vrees	19
2 'Een frissche wind waait door de landen'. Idolen en internationale inspiratie	50
3 De nieuwe mens in een nieuwe wereld. Utopische dromen en daden	100
4 'De bron van zooveel ellende'. De zorg rondom de arbeiderswoning	138
5 Geestelijke opvoeding. 'Help them to help themselves, lend them your brains'	175
6 Gezondheid en natuur. Zorg om de 'non-valeurs bij de waardemeting der volkskracht'	253
7 'Iets beteekenen voor de gemeenschap!' Idealen en idealisten	338
8 'Een zaak van uitnemend gewicht'. Volksverheffing tussen privé en politiek	366
Slot	387
Archieven	395
Tijdschriften en (periodieke) verslagen	398
Literatuur en bronnen	401
Illustratieverantwoording	436
Register van personen en verenigingen	438

Inleiding

In de jaren 1890 nam het leven van de Amsterdamse makelaarsdochter Louise Went een bijzondere wending. Volgde ze eerst het geëigende pad van een ongetrouwde dochter van ouders uit de middenklasse – na de middelbare meisjesschool en de huishoudschool haalde ze haar acte Lager Onderwijs en zong ze in een koor – tegen het eind van de eeuw kon ze zich medeoprichtster en directrice van Bouwonderneming Jordaan noemen, deed ze onderzoek naar de woonomstandigheden van de arbeiders, liep ze enkele maanden stage in de achterbuurten van Londen en kon zich, terug in Nederland, de tweede woningopzichteres van het land noemen. Enkele jaren later werd ze medeoprichtster van de eerste opleiding voor sociaal werk ter wereld, de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk, terwijl ze de rest van haar leven vele woonblokken zou beheren die haar echtgenoot architect Jan Ernst van der Pek had gebouwd. En gedurende de Tweede Wereldoorlog zou ze voedselpakketten voor mensen in concentratiekampen financieren met een naar haar genoemd fonds.¹

Met deze opmerkelijke carrière paste Louise Went naadloos binnen de groep hervormingsgerichte mannen en vrouwen die vanaf de jaren 1870 van zich deed spreken. Meer en meer zagen zij het als de verantwoordelijkheid van leden van de middenklasse om een harmonieuze gemeenschap te creëren waarin ieder zich kon ontplooiën, terwijl chaos en revolutie werden vermeden. Om dat te bereiken, bouwden deze ‘volksverheffers’ actief aan de nieuwe maatschappij die ze beoogden.² De harmonieuze gemeenschap waar ze met hart en ziel aan werkten, kon bereikt worden door, nadat de sociale problematiek bekend was gemaakt en verspreid, iedere burger die ontvankelijk was voor verbetering kansen te bieden, geënt op een middenklasse moraal. IJver, doorzettingsvermogen en driftbeheersing waren daarvoor nodig en deze vaardigheden werden actief aangeleerd. Om dat te bereiken diende iedere burger voldoende ‘karakter’ te bezitten, waardoor

¹ Vera Weterings, Went, Louisa Constantia Julia Eduarda, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/data/Went> [14 juni 2015].

² Zie bijvoorbeeld Michael McGerr, *A fierce discontent. The rise and fall of the progressive movement in America 1870-1920* (New York 2003) 39.

driften ingetoomd werden en men zich beheerst en rationeel gedroeg.³ Een dusdanige karaktervolle en ‘zedelijke’ opstelling, waarin voor liederlijk en lui gedrag van arbeiders maar ook voor overdaad en decadentie van de elite geen plaats was, kon de benodigde verbroedering, tevredenheid en rust teweeg brengen. De juiste individuele normen en waarden vormden hierin het fundament van de beoogde gemeenschap.⁴

Bovendien creëerden sociaal hervormers mogelijkheden en plaatsen om de arbeiders bij te staan in hun moeilijkheden, om hen te helpen ontwikkelen en te genieten van het leven: zo ontstond een bloeiend arsenaal aan praktische en utopische initiatieven, overwegend geïnitieerd door vooruitstrevende mannen en vrouwen uit de middenklasse. Door het aanbieden van cursussen en lezingen, van clubs, kunst en literatuur werd die nieuwe maatschappij stapsgewijs ingevuld. Tevens begonnen verheffers en beleidsmakers sociale misstanden, waar individuen geen invloed op konden uitoefenen, te verbeteren: door de creatie van betere woningen, meer natuur in en nabij de stad en gezondheidsbevorderende maatregelen leken de stedelijke gemeenschappen geleidelijk aan op de alom geschetste utopieën.

De sociaal hervormers hoopten dat, door middel van verheffende activiteiten, de situatie en de toekomst van de arbeiders zou verbeteren en dat de arbeidersgezinnen binnen konden worden geloofd in een veilige, fatsoenlijke omgeving. In een tijd waarin industrialisatie, kapitalisme en urbanisatie, met alle bijbehorende negatieve gevolgen, zich ongeremd ontwikkelden en er tegelijkertijd een zelfbewuste arbeidersbeweging opstond, poogde de groep hervormers die hier wordt beschreven een middenweg te vinden om de groeiende kloof tussen de klassen te dichten. Dit deden ze niet zozeer uit angst voor de arbeidersklasse, maar meer als reactie op de uitwassen die in de uitdijende steden waar te nemen waren. De meeste hervormers waren daarbij behept met een sociaal-liberale overtuiging: ze wilden het bieden van kansen bevorderden zonder de kern van de maatschappelijke indeling geweld aan te doen.

Mede dankzij een toenemende interesse en reislust lieten de verheffers die dit initieerden zich volop inspireren door buitenlandse voorbeelden. Daardoor werden ze onderdeel van een internationaal netwerk van hervormers, die verbonden waren dankzij hun verheffende initiatieven en vooruitgangsgezinde idealen, elkaar ontmoetten op internationale podia – congressen, wereldtentoonstellingen – nationale ontmoetingsplaatsen – musea, buurthuizen, modeldorpen – of op individuele basis. Nederlandse hervormers speelden in het internationale net-

3 Stefan Collini, ‘The idea of “character” in Victorian political thought’, *Transactions of the Royal Historical Society* 35 (1985) 29–50.

4 Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997); H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland 1870-1918* (’s-Gravenhage 1992).

werk een actieve rol door de oprichting van sociale initiatieven die internationaal de aandacht trokken en met de implementatie en verspreiding van buitenlandse voorbeelden.

Door de inspiraties, ideeën en initiatieven van de Nederlandse volksverheffers tussen 1870 en 1914 te bestuderen, te beschrijven en te analyseren, wordt niet alleen duidelijk hoezeer deze verschillen van een oudere traditie van filantropie, maar ook hoezeer zij een sociaal-liberaal signatuur droegen. Ook blijken veel van de wortels van twintigste eeuwse sociale arrangementen te liggen in door volksverheffers begonnen initiatieven. Zo definieerden de verheffers aan het eind van de negentiende eeuw een middenweg, waarin ze hulp boden bij het creëren van mogelijkheden om in het eigen onderhoud te voorzien en tegenslag op te kunnen vangen, maar waarin ook de kans lag weggelegd om door een vlijtige schoolgang en een fatsoenlijke levenswandel op te klimmen. Vervolgens werd dit veelal overgenomen door overheden en (verzuilde) instellingen, waarmee de verheffers enerzijds de paden baanden, maar anderzijds met hun blauwdrukken zorgden voor een inperking van alternatieven: de door hen opgezette initiatieven werden vaak eenvoudigweg opgevolgd. Daarmee kwamen de verheffers wel in gevaar: doordat hun werk werd overgenomen en geïncorporeerd door de overheid en bijvoorbeeld partij-instellingen, verdwenen zij naar de achtergrond of stopten geheel.

VOLKSVERHEFFERS IN DE GESCHIEDSCHRIJVING

De hervormingsgezinde groep in Groot-Brittannië die als volksverheffers kan worden bestempeld is al langer onderwerp van historisch onderzoek. Zo schetst Gertrude Himmelfarb in *Poverty and compassion. The moral imagination of the late Victorians* de hernieuwde belangstelling van deze groep voor de sociaal-economische problemen van de arbeiders vanaf de jaren 1870, de daarmee gepaard gaande morele paradigma's en hun religieuze connotatie.⁵ En Seth Koven beschrijft in *Slumming. Sexual and social politics in Victorian London* het enthousiasme waarmee leden van de middenklasse de achterbuurten introkken, gedreven door nieuwsgierigheid en zucht naar prikkeling.⁶ Deze literatuur bouwt voort op eerder onderzoek naar de sociaal-economische positie van arbeiders, particuliere hervormingsinitiatieven of sociale overheidsmaatregelen in Groot-Brittannië.⁷

⁵ Gertrude Himmelfarb, *Poverty and compassion. The moral imagination of the late Victorians* (New York 1991).

⁶ Seth Koven, *Slumming. Sexual and social politics in Victorian London* (Princeton/Oxford 2004).

⁷ Zie onder meer: E.P. Hennock, *Fit and proper persons. Ideal and reality in nineteenth-century urban government* (Londen 1973); Peter Bailey, *Leisure and class in Victorian England. Rational recreation and the contest for control, 1830-1885* (Londen 1978); E.P. Hennock, *British social reform and German precedents. The case of Social Insurance 1880-1914* (Oxford 1987); José Harris, *Private lives, public spirits. A social history of*

Voor Nederland geldt, dat de sociaal-hervormers en hun initiatieven in de decennia rond 1900 vooral beschreven zijn als een geheel van, vooral lokale, paternalistische dan wel beheersende bezigheden van bevoogdende eenlingen of charitatieve verenigingen. Meer specifiek gaat het dan om de verheffing die gedurende de negentiende eeuw door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bedreven werd, aangevuld met activiteiten van enkele fabrikanten, *begeisterde* dames of rijke filantropen die de arbeiders vooral beleerden en controleerden.⁸ Daarbij zijn individuele sociale hervormers, zoals Aletta Jacobs of Helene Mercier, beschreven,⁹ maar is een bestudering van de volksverheffers als groep achterwege gebleven.

Wel heeft Jan Romein in de jaren 1960 in zijn tweedelige studie *Op het breukvlak van twee eeuwen* een passage besteed aan de zogenaamde 'kleine geloven' die rond 1900 opgeld deden, waarmee hij zaken als het vegetarisme, anti-alcoholisme of het spiritisme bedoelde. Romein kwalificeert het 'streven naar het hogere' van de betreffende idealisten op laatdunkende wijze als een 'uiting van het slechte geweten van een heersende klasse'.¹⁰ Daarmee zet hij de initiatieven van mensen die de maatschappij wilden verbeteren door middel van persoonlijke hervormingen weg als een hobby van een elite vol schuldgevoel en maakt de groep hervormers daarmee tot karikatuur. Maar, zoals Piet de Rooy heeft laten zien, vergeet Romein dat de kleine geloven ook enthousiast werden aangehangen door arbeiders en leden van de middenklasse en bovenal dat het hervormingsstreven, gericht op het individu, onderdeel was van de brede hervormingsgezinde beweging.¹¹ Voor veel

Britain, 1870-1914 (Oxford 1993); Seth Koven, 'Borderlands: women, voluntary action, and child welfare in Britain, 1840 to 1914', in: Seth Koven and Sonya Michel (red.), *Mothers of a new world. Maternalist politics and the origins of welfare states* (New York/Londen 1993) 94-135; Martin Pugh, *State and society. British political and social history 1870-1992* (Londen 1994); Robert Humphreys, *Sin, Organised Charity and the Poor Law in Victorian England* (New York 1995); Deborah Dwork, *War is good for babies and other young children. A history of the infant and child welfare movement in England 1898-1918* (Londen/New York 1987); Julia Parker, *Citizenship, work and welfare. Searching for the good society* (Londen 1998); Thomas Adam (red.), *Philanthropy, patronage and civil society. Experiences from Germany, Great Britain, and North America* (Bloomington 2004).

⁸ W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984); Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1986, 3^e dr.); C.A. Davids, 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog', *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 157-200; Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989); Liesbeth Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en seks in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1993); Berteke Waaldijk, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (Groningen 1996); Bernard Kruithof, "Godsvrucht en goede zeden bevorderen". Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksovoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 69-79.

⁹ Zie onder meer: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005); Dudink, *Deugdzaam liberalisme*.

¹⁰ Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. II Delen (Amsterdam 1967) II, 212-229.

¹¹ Piet de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106, 4 (1991) 625-640.

van de volksverheffers waren natuurliefde, persoonlijke voedings- of klederegels of het aanhangen van een specifieke leer onderdeel van hun idealistische streven om de gemeenschap, inclusief henzelf, naar een hoger plan te brengen: *Selbstreform* was vanzelfsprekend onderdeel van *Lebensreform*.¹² Dat is ook wat Lien Heyting laat zien in haar rijke beschrijving van de idealisten in het Gooi rond de eeuwwisseling.¹³

Over volksverheffing als concept is meer onderzoek gedaan.¹⁴ Ali de Regt legt in haar studie over arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid tussen 1870 en 1940 de nadruk op het beheersende en onderdrukkende aspect van de volksverheffing, terwijl ze de ontvankelijkheid van arbeiders voor de verheffing verklaart uit de distinctiezucht van hen die sociaal stegen.¹⁵ Abram de Swaan benadrukt in zijn studie *Zorg en de staat* de pacificatie van het gevaar dat armen konden vormen door gevestigde groepen en stelt dat de laatsten liefdadigheid en ‘collectieve arrangementen’ inzetten om de arbeidersklasse te beheersen.¹⁶

De intoming van de arbeiders wordt vaak aan de zogenaamde civiliseringstheorie van Norbert Elias gekoppeld, die het proces van toenemende beschaving op lange termijn heeft beschreven en daarin, naast een voortschrijdende geweldsvermindering en een afname van klassenverschillen, de civilisering ziet toenemen door (zelf)regulering van de arbeiders.¹⁷ De beheersing van hun driften en de regulering van hun gedrag naar meer beschaafde maatstaven gebeurde volgens Elias onder zware sociale druk, alhoewel het civilisatieproces in het algemeen veelal onbedoeld en ongepland verliep. De Swaan nuanceert de these van Elias terecht door te stellen dat het inperken van driften weliswaar van buiten werd opgelegd, maar ook vrijwillig aanvaard werd door veel arbeiders, ook dankzij een grote mate van onderlinge pressie om dat te doen.¹⁸ En Nico Wilterdink specificiert de these van Elias door te laten zien dat in de negentiende eeuw de civilisatie zich verbreidde door kerk en onderwijs,¹⁹ waarbij hij echter geen aandacht besteedt aan de rol van de volksverheffers. Arnold Labrie beschrijft ten slotte de grenzen van de burgerlijke cultuur waarin orde werd verlangd in de toenemende chaos van de moderne wereld en waarbinnen de verheffing zich afspeelde.²⁰

12 De Rooy, ‘Een hevig gewarrel’ 639.

13 Lien Heyting, *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994).

14 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; De Swaan, *Zorg en de staat*; Kruihof, ‘Godsvrucht en goede zeden bevorderen’.

15 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* 243-244.

16 De Swaan, *Zorg en de staat* 224-228.

17 Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. II Delen (Basel 1939).

18 De Swaan, *Zorg en de staat* 252-254 en 373.

19 Nico Wilterdink, ‘Norbert Elias en onze beschaving’, in: Bernard Kruihof, Jan Noordman en Piet de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek* (Nijmegen 1983, 2^e herz. dr.) 13-22, aldaar 15.

20 Arnold Labrie, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa*

Dat de volksverheffing onderdeel was van een algemeen civilisatieproces is zeer aannemelijk, maar is ook, vanwege de algemeenheid, een weinig interessante constatering. Of het vervolgens vanuit een beheersingsgedachte is opgezet, zoals De Regt impliceert, lijkt echter, gezien de overwegingen van de verheffers zelf, nauwelijks te stroken met de werkelijkheid en meer ingegeven door sociologische veronderstellingen van de onderzoekers in kwestie dan met de reële uitgangspunten van de actoren zelf. Het enthousiasme waarmee arbeiders deelnamen aan volksverheffende initiatieven en waarmee ze soortgelijke activiteiten incorporeerden in hun eigen organisaties, laat zien dat het onderdrukkende element in realiteit erg moet zijn meegevallen. Een paternalistische opstelling was duidelijk wel aanwezig bij de volksverheffers, maar hun praktijken getuigden meestentijds ook van een bevlogen, idealistische visie die vooral gericht was op het bieden van kansen en slechts in enkele gevallen daadwerkelijk dwang of onderdrukking in zich borg.

Behalve volksverheffing als concept speelt het sociaal werk ook een rol in de geschiedschrijving over de totstandkoming van sociaal-politieke maatregelen. Daarbij worden de volksverheffers vooral gezien als voorbereiders van sociale politiek door gemeentebesturen of de nationale overheden. De nadruk ligt daarbij op de groep die als ‘sociaal-liberalen’ te boek stond: voor hen stond de bevordering van het ‘algemeen nut’ voorop en in dat kader maakten zij zich druk om de maatschappelijke vooruitgang van de arbeiders. Stefan Dudink laat in zijn studie *Deugdzaam liberalisme* zien dat deze sociaal-liberalen het voortbestaan van de maatschappij afhankelijk zagen van deugdzaame individuen en dat er daarom, door middel van sociaal werk en politieke maatregelen, gewerkt diende te worden aan het karakter van diegenen die (nog) niet als deugdzaam konden worden gekwalificeerd. Hierin waren volksverheffers richtinggevend voor de sociale politiek die de benodigde morele instelling bevorderde.²¹ Dit wordt ook bevestigd in het onderzoek van Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt*, naar lokale initiatiefnemers die de sociale politiek stevig beïnvloedden.²²

Een meer specifieke groepering die met de politieke vertaling van volksverheffing in verband wordt gebracht, zijn de zogenaamde Radicaal:en: vooruitstrevende sociaal-liberalen, die vooral in de jaren 1890 in de Amsterdamse gemeenteraad optraden en daar in hoog tempo tal van sociale maatregelen doorvoerden.²³ In de historische literatuur bestaat het beeld dat het verheffingswerk vooral door mensen van gematigd sociaal-liberaal signatuur werd begonnen en vervolgens door de

1870-1914 (Amsterdam 2001).

21 Dudink, *Deugdzaam liberalisme* 13 en 17.

22 Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003).

23 Dirk Damsma en Piet de Rooy, “Morele politiek”. De Radicaal:en: vooruitstrevende sociaal-liberalen in de Amsterdamse gemeentepolitiek 1888-1897”, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 115-128; Piet de Rooy, “Padvindende in den doolhof van het moderne leven”, in: Paul Brill (red.), *Opmaat van een nieuwe eeuw. Hoofdstukken uit het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 1995) 51-71.

meer radicale groep werd gepolitiseerd.²⁴ Er blijkt echter een interessante samenwerking te zijn geweest tussen enerzijds de volksverheffers en de politieke Radicals en anderzijds de sociaal-liberale hervormers en de socialisten, waardoor in de praktijk de politieke scheidslijnen meer dooreen liepen dan aangenomen is.²⁵

Wat betreft de veronderstelde kleinschaligheid en lokale gerichtheid van de volksverheffing blijken, bij nadere bestudering, de volksverheffers zich in hun praktische hervormingen te concentreren op een klein gebied, maar haalden ze hun inspiratie en voorbeelden vaak van ver, terwijl ze tevens deel gingen uitmaken van een internationale groep die vervolgens op grensoverschrijdende podia actief kennis en ervaringen uitwisselde. Op die manier ontstond een netwerk van verschillende groepen transnationale experts op het gebied van verheffingswerk, idealisme en sociaal beleid.²⁶ Ook Nederlandse hervormers waren stevig geïntegreerd in dat internationale netwerk en het lokale verheffingswerk bleek daarvoor onderdeel van een veel omvangrijker en interessanter geheel dan gedacht.

Toen er in de jaren 1970 aandacht kwam voor groepen die voorheen weinig beschreven werden in de geschiedschrijving – met name vrouwen en arbeiders – werd de volksverheffing onderdeel van de geschiedenis van deze sociale groepen. Het verheffingswerk bleek een belangrijk onderdeel te zijn geweest van de verruiming van scholings- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen uit de middenklasse. Onderzoek naar vrouwengeschiedenis beschrijft de vergroting van de rol van vrouwen in de maatschappij dankzij het sociaal werk, dat in het verlengde lag van hun traditionele rol als beschermster van het huiselijk geluk en het welvaren van het gezin: juist zij bleken daardoor de kwaliteiten te beschikken om huiselijkheid, gezondheid en vooruitgang in de arbeiderswijken te bevorderen.²⁷ Een bestaan vol spleen en ledigheid werd zo gevuld. Door de volksverheffers als groep te bestuderen, blijkt echter dat het sociaal werk ook voor mannelijke sociaal hervormers het werkterrein vergrootte en dat hun bezigheden, door het zorgende element, fundamenteel van karakter veranderde.²⁸

Vanuit de positie van de arbeiders als sociaal-economische groep is de volks-

24 De Rooy, 'Padvindings', 67-68.

25 Dennis Bos en Christianne Smit, 'Volkspaleizen voor de Jordaan. "Hier wordt in betere dingen geloofd"', in: Ido de Haan e.a. (red.), *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950* (Amsterdam 2009) 173-189.

26 Zie bijvoorbeeld Chris Leonards en Nico Randerdaad, 'Transnational experts in social reform, 1840-1880', *International Review of Social History* 55, 2 (2010) 215-239; Diana Maltz, *British Aestheticism and the Urban Working Classes, 1870-1900* (Basingstoke etc. 2006).

27 Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid*; Waaldijk, *Het Amerika der vrouw*; A. van Drenth, '“De groote verantwoordelijkheid van haar vrouw zijn.” Woningopzichteressen en de professionalisering van sociale zorg in Nederland (1880-1940)', in: A. van Drenth, M. van Essen en M. Lunenberg (red.), *Sekse als pedagogisch motief. Historische en actuele perspectieven op opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening* (Baarn 1995) 171-186.

28 Zie voor meer over het genderspect van de opkomst van sociale wetenschappen: E.J. Yeo, *The contest for social science. Relations and representations of gender and class* (Londen 1996).

verheffing vooral beschreven als controlerend of zelfs onderdrukkend.²⁹ Door een gebrek aan bronnen van arbeiders die verheven werden, is het echter zeer lastig om hun oogpunt te beschrijven en kan vooral de stem van de verheffer gehoord worden. Duidelijk is wel dat onder de hervormers aan het eind van de negentiende eeuw vooral het verlangen heerste om iets aan de sociale verhoudingen te veranderen, veel meer dan aan de economische. De klassenkloof diende in sociaal opzicht doorbroken en verminderd te worden, maar geenszins te verdwijnen. De economische hervorming die wel beoogd werd, was enerzijds gericht op de arbeiders: zij moesten dankzij de verheffing die hen werd geboden hun eigen positie verbeteren en zich sociaal en economisch opwerken. Anderzijds namen de volksverheffers initiatieven vanuit hun ideeën over de verbetering van de harmonie in een kapitalistische wereld met al haar scherpe kanten en poogden het leven van de arbeidersgezinnen op sociale en culturele wijze te verbeteren.

Het onderzoek naar volksverheffing vanuit specifieke groepen verbergt intussen de overkoepelende elementen in het verheffingsideaal. Want, hoe verschillend de sociaal hervormers ook waren – naar sekse, afkomst, ideologie – hun gezamenlijke doel om een harmonieuze gemeenschap te creëren, die gebaseerd was op sociaal-liberale ideeën en burgerlijke waarden, verbond de vele initiatieven die zij ondernamen.³⁰

VOLKSVERHEFFERS IN NIEUW PERSPECTIEF

Door niet bij voorbaat uit te gaan van het idee dat volksverheffing beheersend en onderdrukkend van aard was, een uiting van een slecht geweten van de heersende klasse inhield, of het vanuit één sociaal perspectief dan wel economisch oogpunt te beschouwen, maar het, conform De Rooy, als onderdeel van een grotere hervormingsbeweging te bezien, krijgt deze belangrijke beweging een nieuw en verdiepend perspectief. Door de hervormingsgezinde individuen, organisaties en acties in een te beperkt kader te bestuderen, raakt het zicht verloren op de vernieuwende aanpak en de dadendrang van de hervormingsgezinde voortrekkers, het brede arsenaal aan ideeën en acties, de gelukte en mislukte initiatieven, en de veelal enthousiaste receptie door verschillende maatschappelijke groepen. En in een breder perspectief valt het transnationale netwerk waarin de volksverheffers zich geleidelijk aan gingen bevinden op, maar ook de grote diversiteit aan inspiratiebronnen. Ook toont het dat het volksverheffingswerk een bepalende invloed had op de publieke agendavorming en politieke besluitvorming. In het brede pa-

²⁹ Zie wederom De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* en De Swaan, *Zorg en de staat*.

³⁰ Jennifer Jenkins, *Provincial modernity. Local culture and liberal politics in fin-de-siècle Hamburg* (Ithaca/Londen 2003) 4.